

KÖZIGAZGATÁSI, FÖLDESÚRI ÉS EGYHÁZI IRATOK A HAZAI 18. SZÁZADI REFORMÁTUS EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁS SZOLGÁLATÁBAN¹

Hegyi Ádám Alex

BEVEZETÉS

Sokszor, sokféleképpen fogalmazták meg, milyen források feltárásával lehet a református egyház 18. századi történetét feldolgozni. Ennek köszönhetően az utóbbi harminc évben nagy lendületet kaptak a forráskiadások, viszont az átfogó feldolgozások még váratnak magukra. A Tiszáninneni Református Egyházkerület történetét tárgyaló legújabb monográfia² ebből a szempontból kivételnek tekinthető, és egyre több olyan kézikönyv is napvilágot lát, amelyek ugyan nem egyháztörténeti kötetek, viszont kisebb-nagyobb összegzéseket tartalmaznak a református egyház múltjáról.³ A pozitívista történetírástól kezdve egészen a rendszerváltásig készült összefoglalások tekintetében igaza van Gőzsy Zoltánnak abban, hogy a magyar egyháztörténet-írás sokszor csak a központi egyházi levéltárakat és az országos levéltárat használta fel a kutatáshoz, rendszeres, szisztematikus feltárást más gyűjteményekben nem végeztek.⁴ Természetesen ez alól több kivétel is van, hiszen például Szeremley Sámuel Csongrád vármegye, Hódmezővásárhely város valamint a Békési Református Egyházmege levéltárait is felhasználta munkájához.⁵ A helyzet javítása érdekében Molnár Ambrus 1989-ben részletesen ismertette, milyen egyéb forrástí-

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témamapályázata támogatta.

² Dienes Dénes–Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 1–2*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.

³ Például: Tóth Levente: *Egyházi viszonyok a 18. században: a katolikus egyház, a református egyház, az unitárius egyház, görögkeleti és görögkatolikus közösségek, szórványok*, in: Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története, II, 1526–1867*, Székelyudvarhely–Haáz Rezső Múzeum–EME–MTA BTKI, 2016, 423–442.

⁴ Gőzsy Zoltán: *Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban*, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2006, 121–122.

⁵ Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története, 1–2*, Hódmezővásárhely, Roth, 1927–1938.

pusokat lenne fontos bevonni a kutatásba,⁶ és ezt követően világi és egyházi műhelyek jöttek létre a megvalósításra. Meglátásom szerint ennek köszönhetően egyre több olyan monografikus feldolgozás született meg, amelyek már korszerű forrásbázisra alapozták állításaikat, de a legújabb historiográfiák szerint a 18. századot tekintve leginkább forráskiadások készültek el.⁷ Az átfogó elemzések⁸ inkább egy-egy jól körülhatárolható forráscsoportra alapoznak, mivel a felvilágosodás századában annyira megnövekedett az egyházi írásbeliség (is), hogy azt nem könnyű átfogóan elemezni.

Mivel igen nagy terjedelmű forrásanyaggal állunk szemben, egy ismertető leltár készítésének semmi értelme sincs, hiszen az egy tanulmány keretét szétfeszítené. Érdemes viszont a rendelkezésünkre álló forrástípusok közötti összefüggésekre rávilágítani, mert a 18. századi református egyház történetét csak akkor lehet rekonstruálni, ha minél több szempontot vonunk be a vizsgálatba. Tanulmányunkban ezért tisztázzuk a 18. századi egyházkormányzás működését és azt, hogy az egyes intézmények milyen irattípusokat állítottak elő. Ezt követően felvázoljuk, hogy az egyházigazgatás milyen egyéb intézménytípussal került kapcsolatba, és az érintkezés során született-e olyan irat, amely egyháztörténeti jelentőségű. Meglátásunk szerint iraton itt nemcsak a hagyományos levéltári dokumentumot kell értenünk, hanem a nyomtatásban megjelent kiadványokat és tárgyi, valamint képi dokumentumokat is figyelembe kell vennünk. Végül az adatok feldolgozásának különböző módjaira szeretnénk a figyelmet felhívni.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy tanulmányunkban a Kárpát-medencén kívül található források bevonását most mellőzzük, mert Csepregi Zoltán, Bujtás László Zsigmond, Csorba Dávid és Verók Attila tanulmányai ezeket

⁶ Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333. Módszertani szemléletét tekintve nagy mértékben ugyanolyan feladatokat fogalmazott meg, mint a katolikus egyháztörténet-írás: Vanyó Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, Stephaneum, 1941.

⁷ Szabadi István–Baráth Béla Levente: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a koraiújkorban*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009, 9–35; Tóth Levente: Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2003–2013 között, in: Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2003–2013 között, 1*, Kolozsvár, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2015, 201–221.

⁸ Például: Kovács Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházipolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 117–136.

érintik. Egyedül arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a külföldi hungarika-kutatás egyre több segédletet tesz közzé,⁹ noha még igen sok gyűjtemény van, amelyekről alig tudunk valamit.

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ IGAZGATÁSA A 18. SZÁZADBAN

A reformáció során Európában a protestáns egyházak különböző egyházigazgatási struktúrákat hoztak létre. A református egyház kormányzati rendszere a Kárpát-medencében nem teljesen követte a kálvini elveket, mert Kálvin presbiteri egyházkormányzatot vezetett be, nálunk viszont az esperesi és superintendensi hivatal kialakulásával alá-fölérendeltségi viszony jött létre. Az egyház struktúrája a hierarchikus rendszer ellenére csak enyhén volt centralizált: az egyházkerületek éléről a superintendens az egyházmegyék vezetőinek, az espereseknek adott általában utasításokat, és az esperesek továbbították azokat az egyházközségek élén álló lelkészek számára. Az információ hivatalos útja többlépcsős volt, miközben az informális kommunikációs hálózatok egészen más alakzatokat vettek föl. Jó példa erre, hogy a lelkészek közvetlen kapcsolatot is ápoltak az egyházkerülettel. Szervezetpszichológiai szempontból ez a rendszer nem volt hatékony, de mégsem omlott össze, mert sem az 1715. évi XXXI. törvény, sem a két *Carolina Resolutio* hatására nem semmisült meg.¹⁰ 1734-ben a *II. Carolina Resolutio* végleges formába öntötte Magyarországon az egyházkerületek határait, és ezzel párhuzamosan lassan sikerült megállapodni az erdélyi és a tiszántúli egyházkerületek között húzóódó pontos határvonalban is.¹¹ A *II. Carolina Resolutio* az egyházkerületeken belül az egyházmegyék egyházigazgatási határait is kijelölte. A *Türelmi rendelet* hozott ebben csak változást: ekkor több esperességnek megnövekedett a területe, mert hozzájuk csatoltak olyan tájegységeket is, ahol korábban nem léteztek református egyházközségek, 1781 után viszont létrejöttek. Ennek ellenére az egyházmegyék jelentősebb mértékű átalakítása csak 1820 után történt

⁹ Például: Zoltán Csepregi (bearb.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2, Handschriften*, Bp., MTA KIK, 2015.

¹⁰ Szabó Zoltán József: *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2004, 79–82.

¹¹ Szabadi István: „Keresik sokan régi leveleiket”, A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban, in: Dáné Veronka–Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlen dajkája.” *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2014, 85–96; Dienes Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, in: Uő (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 1–84.

meg.¹² A 18. században az egyházközségek működését jogi státuszuk határozta meg: III. Károly által hozott egyházügyi törvények legfőbb jellemzője az volt, hogy a református gyülekezetek vallásgyakorlását igyekeztek korlátozni, de ez az elv a Kárpát-medence egyes régióiban eltérő módon érvényesült. A Nyugat-Dunántúl és a Felvidék egyházközségei komoly harcot vívtak azért, hogy artikuláris helyé minősítsék magukat, így biztosítva a szabad vallásgyakorlásukat és a gyülekezet önálló kormányzását. A volt hódoltság területen is problémás volt a gyülekezeti élet megszervezése és fenntartása, mégis ezek az eklézsiák szerencsésebbek voltak az előbb említett társaikhoz képest, mert az ország újjáépítésének igénye több esetben is háttérbe szorította a vallási túlkapásokat, így néhány földesúr megtűrte – esetleg támogatta – református közösségek fenntartását. Igaz, hogy a török kiűzése után az Erdélyi Fejedelemséget nem integrálták vissza a magyar közigazgatásba, ezért a Habsburgok az erdélyi reformátusokkal kapcsolatban a magyarországitól eltérő jogszabályozást alkalmaztak, mégis tény, hogy az erdélyi egyházközségeknek is meg kellett küzdeniük a fennmaradásukért. Mindezek odavezettek, hogy a Kárpát-medencében a kálvinista gyülekezetek jelentős része elveszítette lelkipásztorát és önállóságát. A *Türelmi rendelet*, majd az 1791. évi XXVI. törvény változtatott ezen, és ismét új anyaegyházközségek jöttek létre.¹³

Amennyiben intézményszervezet szempontjából nézzük meg az egyházkerületek, az egyházmegyék és az egyházközségek 18. századi működését, akkor megkülönböztethetünk az egyes egyházigazgatási egységek irányítását ellátó intézményeket és az egyházkormányzásban feladatot nem betöltő intézményeket. Ez utóbbi körébe tartoznak a kollégiumok és az egyházi nyomdák. Vizsgált korszakunkban összesen három egyházi tipográfia működött: a debreceni városi nyomda, a kolozsvári református egyházközség nyomdája és a kolozsvári református kollégium tipográfiája. A nyomdák és a kollégiumok között lényeges különbség, hogy a tipográfiák függő helyzetben voltak: Debrecenben a várostól és az egyházközségtől, Kolozsváron az egyházközségtől és a kollégiumtól.¹⁴ A kollégiumok viszont az egyházon belül saját ön-

¹² Kis Bálint: A helvéci vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírás történeteinek emléke, in: *A Békési–Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 79–81.

¹³ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 143–153; Bíró Sándor [et al.]: *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949, 177–204, 267.

¹⁴ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézírásjótó korában 1473–1800*, Bp., Ballassi, 1999, 163–170.

kormányzattal rendelkeztek.¹⁵ Véleményem szerint a református egyház egyéb intézményei, mint például az ispotályok vagy a kollégiumi rangot el nem érő iskolák a 18. századi egyházkormányzást tekintve nem tekinthetők önálló intézményeknek, ezért azok történetekor a fenntartójukkal való szoros kapcsolatot tükrében lehet múltjukat rekonstruálni. Magyarázatra szorul viszont, hogy a nyomdák miatt tekintem a kollégiumokkal azonos intézménytípusnak.

Megítélésem szerint a nyomdák – annak ellenére, hogy csak bérlőik, és nem döntési jogkörrel rendelkező tulajdonosaik voltak – ugyanolyan szerepet tölthettek be, mint a kollégiumok: a református értelmiség utánpótlásában és a kegyesség gyakorlásában, valamint fenntartásában vettek részt. Ennek köszönhetően súlyuk a 18. században azonos volt a kollégiumokéval.

Az egyházigazgatási egységek irányítását ellátó intézmények tisztviselői kara néhány esetben csak egy-két személyből állt, más esetekben nagyobb létszámú testülettel is számolhatunk. Mindez a hazai református egyház sajátos egyházkormányzásából adódik, mert a 18. században az egyházközségek vezetése egyre több esetben presbiteri elvek alapján valósult meg, míg a magasabb egyházigazgatási szinten ez nem feltétlenül történt így. Az anyaegyházközségek esetében a 18. század közepétől kezdve mutatható ki valamilyen konzisztórium létezése, noha a világiak egyházigazgatásba való bevonásának már 17. századi példái is vannak. A 19. század elejére már szinte általánosnak mondható a presbitériumok működése.¹⁶

Az egyházmegyék és az egyházkerületek esetében viszont nem mutatható ki ilyen egyenesvonalú fejlődés. Az egyházkerületek közül a legjobban szervezett kormányzótestülettel az erdélyi rendelkezett, amelynek gyökerei a 17. századi fejedelmi egyházkormányzási gyakorlatra vezethetők vissza. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium ezt kihasználva hatékonyan tudott reagálni a Habsburgok protestánsellenes egyházpolitikájára, ugyanis a klerikus és a laikus vezetők a magyarországi egyházkerületekhez képest sokkal jobban együtt tudtak működni egy közös egyházkormányzati testület létrehozásában.¹⁷ A négy magyarországi egyházkerület esetében viszont a papság nem tudott így együtt dolgozni a világiakkal. A superintendensek mellett megjelentek a főgondnokok, viszont ebből a rendszerből nem született az erdélyi főkonzisz-

¹⁵ Például: Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 52–66; Tóth Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., MRE Zsinat, 1988, 66–142.

¹⁶ Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, *Debreceni Szemle*, XVII. évf., 2009/3–4, 363–373.

¹⁷ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME–ERE, 2000.

tóriumhoz hasonló testület: az egyházban a 18. század során folyamatosan mérgezte a levegőt a hierarchikusok és a kyriarchikusok közötti vita, amelynek csúcspontja volt 1791-ben Sinai Miklós tiszántúli superintendenssé választása, ugyanis ekkor az egész Tiszántúlon végigsöpört az egyházkormányzási kérdésekben érezhető ellentét a klerikusok és laikusok között.¹⁸ A református nemesek ezért inkább patrónusként vettek részt az egyház felsőbb vezetésének életében, és a közös egyházkormányzás kialakítása helyett elszigetelt hivatalokat hoztak létre. Tipikus példa erre az ágensi tisztség létrejötte, amely kezdetben csak az uralkodó mellett, később már a Helytartótanácsnál is a reformátusok „lobbi-irodájaként” funkcionált. A korabeli egyházi közvélemény viszont nem volt jó véleménnyel működéséről, pedig a Habsburgok egyházpolitikája mellett botorság volt tőle csodát várni.¹⁹

Az egyházmegyék élete ehhez hasonlóan alakult. A 18. század közepétől kezdve kimutatható egy világi főgondnok közreműködése az esperességek kormányzásában, valójában viszont csak a budai zsinat után erősödött meg ez a funkció. Laikus tanácsbírók (assessor) viszont szinte sehol sem vettek részt a 18. században az egyházmegye igazgatásában, helyettük csak a lelkészi karból választottak assessorokat.²⁰ Az egyházmegye vezetője az esperes (*senior*) és a világi főgondnok (Erdélyben *tractualis inspector curator*) volt. Az egyházmegye kétféle döntéshozó testülettel is rendelkezett, amelyet tájegységenként különböző névvel illettek: a „partialis gyűlés”, a „közönséges gyűlés” és a „Tiszteletes Prédikatori Társaság” elnevezések a leggyakoribbak. A két testület között a jelenlévők számában és titulusában volt különbség, mert a parciális gyűlésen az esperes, a főgondnok és a tanácsbírók voltak jelen, míg a közönséges gyűlésen az összes gyülekezet lelképásztora és – a 18. század végétől – a világi vezetői is. Mai fogalmaink szerint a parciális gyűlés az egyházmegyei tanácsnak, míg a közönséges gyűlés az egyházmegyei közgyűlésnek felel meg. Kivételes esetekben egyházkerületi engedéllyel a parciális gyűlés tagja lehetett az egyházközség küldötte is, és egy küldött ilyenkor több gyülekezetet is képviselhetett. Mind az egyházmegyei tanács, mind az egyházmegyei közgyűlés elnöke az esperes és a főgondnok volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a főgondnok szavazata döntött.²¹

¹⁸ Révész Imre, ifj.: *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akad., 1959, 178–211.

¹⁹ Für Lajos: A bécsi ágens, Bessenyei György, *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve*, IX. évf., 1999, 69–81.

²⁰ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5, 269–274.

²¹ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen (...) Könyvnyomda Vállalata, 1908, 47; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Bp., MRE, 1948, 80.

A református egyház legfőbb döntéshozó testülete a zsinat, viszont a 18. században az uralkodók megtiltották zsinatok tartását, ezért helyettük csak konventeket lehetett összehívni. Erdély kivételt képez: a zsinatok évenként összeültek. A konvent eredetileg nemesi birtokon tartott világiak megbeszélése volt, ahol az egyház megsegítéséről tanácskoztak, de egy idő után vezető egyházkormányzati szervvé vált. Hatékonysága viszont nem volt akkora, mint a zsinaté. Vizsgált korszakunk végén, 1791-ben a protestánsokkal szemben sokáig alkalmazott elnyomás enyhüléseként II. Lipót engedélyezte Budán országos zsinat tartását. A zsinat határozatai a presbiteri egyházkormányzás elve mellett tették le a voksot, innentől kezdve beszélhetünk arról, hogy a világiak az egyházigazgatás minden szintjén egyre aktívabban vettek részt a kormányzásban.²²

A REFORMÁTUS EGYHÁZ IRATTÍPUSAI A 18. SZÁZADBAN

Sok 18. századi dokumentummal kapcsolatban nagy gond, hogy annak készítői nem voltak tisztában az adott irat formai követelményeivel. Jó példa erre, hogy a Dunamelléki egyházkerületben valódi egyházkerületi jegyzőkönyvet csak 1814-től kezdve kezdtek vezetni, ennek köszönhetően 1814-ig a protokollum nem csupán jegyzőkönyv, hanem rengeteg irattípus gyűjteménye volt, amelyekben vallási sérelmek, egyházfegyelmi ügyek, egyházkerületi ülések jegyzőkönyveinek a szövegei találhatók meg. Annak ellenére, hogy a Dunamelléken az első jegyzőkönyvet 1626-ban nyitották, valójában csak 1731-től kezdve van egyházkerületi szinten jegyzőkönyvezés, amely – mint láttuk – igazából 1814 után tekinthető formai értelemben is jegyzőkönyvnek.²³ A jegyzőkönyvvezetésben nemcsak a formai jegyek keverése, hanem az emberi hanyagság is okozhatott gondot, például a Tiszántúlon Zoványi György püspök akadályozta a protokollum szabályos vezetését.²⁴ Az egyházi iratképzésben általánosan jellemző volt ez a fajta hanyagság, ennek ellenére mindegyik egy-

²² Révész Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, *Sárospataki Füzetek*, IV. évf., 1860/4, 58–97, Zoványi Jenő: Adatok a 18. század első felében tartott református konventek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, III. évf., 1904, 24–39.

²³ Szatmári Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VI. évf., 2004/1, 83–84.

²⁴ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 1, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 97.

házkerületben vezettek protokollumot, és a konventekről valamint a budai zsinatról is készült jegyzőkönyv.²⁵

A legfelsőbb egyházigazgatás szintjén más irattípusok is keletkeztek. Menyiségét tekintve ezek közül az első helyre kívánkoznak az egyházkerületi közgyűlési iratok. A közgyűlések ezek ismeretében hoztak döntéseket, tehát sokszor informatívabbak, mint a jegyzőkönyvek, mert sokkal részletesebbek, mint a jegyzőkönyvi határozatok. Az egyházkerület igazgatása viszont a gyűlések között is zajlott, ezért a hétköznapi ügyintézés során jöttek létre az igazgatási iratok. Jellemzően ezekben egyházközségek, lelkészek és világiak ügyes-bajos dolgait találjuk meg, amelynek során a superintendenstől kértek segítséget. A püspökök általában nem is hagyták megválaszolatlanul ezeket az instantiákat, viszont a válaszok nem feltétlenül az igazgatási iratok között, hanem sokszor a superintendensek magánlevéltáraiban, vagy a beadványok eredeti készítőinek iratai között maradtak fenn. Az egyházkerületek gazdasági irataikat a 18. század második felétől kezdve egyre inkább külön kezelték az egyházkormányzási iratoktól, ezért a számadási iratokat ma általában önálló állagokban találhatjuk meg. Szintén fontos dokumentumnak számítottak az állam vallásügyi rendeletei, ezért az egyházkerületek ezeket is elkülönítve kezelték. Az esetek többségében kötetekbe vezették be a legújabb rendeleteket. Mindegyik egyházkerület számára alapvető volt, hogy a protestánsokat hátrányosan érintő uralkodói intézkedéseket megpróbálja ellensúlyozni, ezért komoly iratmennyiség született az ágensekkel és a külföldi testvéregyházakkal való kapcsolattartás során. A 18. század második felétől kezdve egyre több egyházkerületben önálló iratképző szervvé váltak az egyházi főjegyzők és a világi főgondnokok is, illetve Erdélyben a Főkonzisztórium iratanyaga differenciálódott.²⁶ Az egyházlátogatás intézménye viszont nem működött zavartalanul. 1747-ben Torkos Jakab dunántúli püspök megpróbálta teljes egyházkerületét végig látogatni, amelyet Padányi Bíró Márton veszprémi püspök megakadályozott. A vizitáció jegyzőkönyvei szerencsére fennmaradtak, és ma az egyháztörténet-írás egyik legfontosabb forrásbázisának számítanak.²⁷ Torkos egyházlátogatása viszont alapot szolgáltatott az uralkodónőnek arra, hogy tovább szigorítsa a reformátusokat sújtó rendelkezéseket: 1748-ban végleg elvonták a református püspököktől a vizitáció jogát, de indokolt esetben ma-

²⁵ Révész: Az 1791. évben Budán..., 58–97. Zoványi: Adatok a 18. század..., 24–39.

²⁶ Molnár: A református egyházszervezet..., 1995, 269–274.

²⁷ Köblös József (szerk.): „*Processus visitationis*” Torkos Jakab Egyházlátogatása 1747-ben, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011, 31–36.

gánemberként meglátogathatták a lelkipásztoraikat, és a személyes megidé-
zést is gyakorolhatták.²⁸

A református egyház elemi érdeke volt vagyoni helyzetének pontos felmérése. Az egyházlátogatásokon kívül volt ennek más módja is. 1721-ben a Pesti Vallásügyi Vegyesbizottság (*Mixta Religionaria Commissio*) összeírta a Magyar Királyság akkor létező protestáns egyházközségeit. Annak ellenére, hogy ez a testület nem az egyházon belül működött, egyházi intézménynek is tekinthetjük, mert az inventáriumok készítői egyházi személyek voltak. Ezek az összeírások általában az egyházközségek múltját is vizsgálták: az összeírók arra voltak kíváncsiak, milyen bizonyítékok voltak arra, hogy az adott eklézsia protestáns múlttal rendelkezett-e. Ennek részeként a gyülekezetek anyagi állapotáról inventáriumok is készültek.²⁹ A következő országos összeírásra 1791 után került sor, mert az 1791. évi XXVI. törvény kötelezte a református egyházat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét. A tiszántúli egyházkerületben 1809-ben összesítették ezeket az inventáriumokat.³⁰

Az egyházkormányzási hierarchia közepén elhelyezkedő egyházmegyék esetében szintén a 18. század közepétől lehet komolyabb iratanyagot találni. A Dunamelléken Csáthi Dániel püspök kötelezte az espereseket arra, hogy a traktusok vezessenek saját jegyzőkönyveket.³¹ A Tiszántúli Református Egyházkerületben 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.³² Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja megerősítette a kialakult gyakorlatot és minden egyházkerületet és egyházmegyét kötelezett jegyzőkönyvek vezetésére, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.³³ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni

²⁸ Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Bp., METEM, 2004, 22.

²⁹ Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Intézet, 1997, 54–55; Uő: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf., 1972, 91–118; Uő: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3, 43–48.

³⁰ Szabadi István: „Mindenek jó renddel és ékesen legyenek Ti Közöttetek...”. *A Békés–Bánáti, Bihar, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék vagyonszeirési jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TTREL, 2016.

³¹ Szatmári: *Református egyházkerületi protokollumok...*, 89, 96.

³² Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-ből*, Debrecen, DRTA, 1964, 68.

³³ Révész: *Az 1791. évben Budán...*, 58–62.

az egyházmegyében történekekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.³⁴ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.³⁵ A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.³⁶ 1781 után ismét általános gyakorlattá vált az egyházlátogatás is, így a legtöbb egyházmegyében vizitációs jegyzőkönyvek készültek, a püspöki egyházlátogatás viszont ritka kivételnek számított.³⁷

A legtöbb egyházmegyében részletesen szabályozták, hogy milyen iratokat kellett az egyházközségnek vezetnie. A gyülekezet lelkipásztorának kötelessége volt az anyakönyveket rendszeresen vezetni, a helytartótanácsi és az egyházi körrendeleteket önálló jegyzőkönyvben nyilvántartani. Érdekes, hogy sokáig nem különböztették meg a presbiteri jegyzőkönyvet az anyakönyvtől (matrikula) valószínűleg azért, mert a jegyzőkönyvet az anyakönyvvel azonosnak tekintették. Mindezekon túl a gyülekezet nagyságától függően készültek kurátori számadások, iskolai jegyzőkönyvek, rektori naplók és egyéb igazgatási iratok is.³⁸

Véleményem szerint a református egyház által előállított irattípusnak tekinthetjük a személyes vallásosság dokumentumait is, mivel ezek az egyháztagok saját gondolatvilágát tükrözik. Jelentőségük szüretlenségükben rejlik, mert lejegyzésükben nem működött közre harmadik személy. A legtöbb egyházi irat készítője megszurta az eredeti események szereplőinek elképzeléseit, viszont az ego-dokumentumok eredetisége abban rejlik, hogy ezekben az „én”, mint a leírás alanya folyamatosan jelen van. Egyháztörténet szempontjából ilyenek tekinthetők a családi Bibliákban található bejegyzések, az autográf levelek és beadványok, valamint a naplók.³⁹

³⁴ Barcsa: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület...*, 122.

³⁵ Révész: *Az 1791. évben Budán...*, 58–62.

³⁶ Molnár: *A református egyházszervezet...*, 1989, 328–333.

³⁷ Bárth János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Topolya, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017, 13–14.

³⁸ Az udvari lelkészek iratai hasonlóak a gyülekezeti lelkipásztorok dokumentumaihoz, de náluk gyakran ego-dokumentumokból lehet a lelkési szolgálat múltját rekonstruálni. Vö.: GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018, 170.

³⁹ Winfried Schulze (hrsg.): *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin, Akademie, 1996; Rudolf Dekker: Jacques Presser's Heritage: Egodocuments, *Study of History Memoria y Civilización*, 5. vol., 2002, 13–37.

A REFORMÁTUS EGYHÁZKORMÁNYZÁS KAPCSOLATAI
A KATOLIKUS EGYHÁZZAL, A KÖZIGAZGATÁSSAL
ÉS A NAGYBIRTOK-IGAZGATÁSSAL

A 18. századi református egyháztörténet-írás szempontjából magától értetődő, hogy a katolikus egyház iratai nélkül lehetetlen lenne a múlt hiteles rekonstrukciója, hiszen a református identitás lényeges eleme a katolikusoktól való különbségek hangsúlyozása.⁴⁰ A két felekezet közötti konfliktusok a 18. században már hagyományosak voltak, tehát a katolikus egyházon belül is rengeteg olyan irat született, amelyek református szempontból is jelentősek. Ehhez társul még az, hogy 1711 és 1781 között a katolikus egyház különböző uralkodói felhatalmazásokat kapott arra, hogy a református egyház életét ellenőrizze.⁴¹ A 18. században azok a protestáns többségű falvak, ahol kis számú katolikus lakosság élt, általában egy katolikus plébánia filiájának számítottak, a plébános felügyelete alá nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok is tartoztak. Gyakori volt az is, hogy szintiszta református településen valamilyen ürüggyel katolikus plébániát alapítottak, így automatikusan a kálvinista közösséget is a plébános fennhatósága alá rendelték.⁴² Ez igaz az egyházigazgatás felsőbb szintjeire is, ezért a főesperesek és a püspökök szintén gyakorolták a reformátusok feletti ellenőrzési jogköreiket. A szakirodalom ezzel kapcsolatban leginkább a katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvekben található adatokra koncentrált. Ezek szerint négy különböző vizitáció típust különböztethetünk meg: püspöki vizitációt, főesperesi egyházlátogatást, ad limina látogatást és lélekösszeírást. A püspöki és főesperesi vizitáció között csak a végrehajtó személyében van különbség, másban nem. Mindkét esetben a jegyzőkönyvek önálló pontban foglalkoztak a reformátusokkal, mert az akatolikusok helyzetét minden esetben kötelező volt rögzíteni. Ezen kívül a templomokról szóló részekben is találunk protestánsokra vonatkozó adatokat, mert református gyülekezetek esetében a templom katolikus eredete különösen érdekelte a vizitátorokat. Ugyanez érvényes az iskolákra vonatkozó kérdések esetében is. Teológiatörténeti szempontból jelentős a szentségek kiszolgáltatását tárgyaló kérdés, mert a bábakeresztység értelmezésében komoly különbség volt a református és a katolikus tanítás között. Az úgynevezett ad

⁴⁰ Kósa László: A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál, in: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akad., 2011, 15–33.

⁴¹ Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi rendeletig, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 11–14.

⁴² Dienes–Ugrai: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület... 1*, 392–423.

limina látogatás a megyéspüspök által a pápa számára összeállított beszámoló volt, amelyben a püspök köteles volt a reformátusok helyzetéről és beszámolni. Forrásértéke abban rejlik, hogy sok esetben a püspökség egyéb forrásai megsemmisültek, ezért csak ezekből értesülhetünk a protestánsokról. A lélekösszeírás valójában nem egyházlátogatás, hanem egyházi népszámlálás, amelynek során a kálvinista családokat is összeírták. Belőlük a reformátusok helyzetéről nem tudhatunk meg semmit, viszont népességi adataik sokszor pontosabbak a református nyilvántartásoknál.⁴³

Újabban a történeti kutatás érdeklődésének középpontjába került a katolikus alsópapság jövedelmi viszonyainak elemzése. Mivel a reformátusok 1781-ig kötelesek voltak járandóságot fizetni a területileg illetékes plébánosnak, ezért a paptartás forrásai igen fontosak a református egyháztörténet-írás szempontjából. A Kalocsai Főegyházmegyében például léteztek olyan református falvak (Pataj, Szentbenedek, Uszód), amelyek járandóságot fizettek a katolikus plébánosnak, míg más református falvak nem (Bogyisza, Érsekcsanád). Ez utóbbiak kvázi artikuláris helyekként működtek. Jelenlegi ismereteink szerint ez azzal magyarázható, hogy az artikuláris helyek megállapításáról kiadott 1681-es vallásügyi törvény az alföldi településeket nem írta össze, és 1681 után az Alföldön nem mérték fel az újabb artikuláris helyeket, így valójában a protestánsok jogait tekintve ez a törvény az Alföldön nem számított mértékadónak.⁴⁴

Nem tisztünk most ennek a problémának a megoldása, de az igen, hogy bemutassuk milyen forrásokból lehet a paptartás reformátusokra vonatkozó adatait megtalálni. Elsősorban a településeknek a papjaikkal kötött kontraktusaiból indulhatunk ki, mert ezekben pontokba szedve rögzítették, mit kötelesek a protestánsok a katolikus papnak fizetni. A 18. század során ezekkel a szerződésekkel kapcsolatban sok panasz, kérelem született, amelyek között nagyszámban találhatunk kálvinisták által írt instantiákat. A katolikus egyház rendszeresen felmérte egyházmegyéi állapotát is, ezért az úgynevezett plébánia-összeírások szintén tartalmazhatnak protestánsokra vonatkozó információkat.⁴⁵

A katolikus-református együttélés egyéb forrásai közül nagy jelentőségű a katolikus püspöki hivatal konzisztórium, mert a mindennapi egyházkormányzásban ez gyakorolta a protestánsok fölötti ellenőrzés jogkörét, így jegyzőkönyveiben, illetve a konzisztórium által kiállított iratokban nagy eséllyel talál-

⁴³ Holl: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek...*, 9–24.

⁴⁴ Bárh János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*, Bp., MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019, 141–157.

⁴⁵ Uo., 10–17.

hatunk értékes információkat.⁴⁶ Több esetben a püspöki hivatalok önálló állagba rendezték az akatolikusokra vonatkozó dokumentumokat, amelyekben minden olyan felekezettel kapcsolatos anyagot gyűjtöttek, akik nem tartoztak a katolikus egyházhoz.⁴⁷ A plébániák esetében különösen értékesek a historia domusok, mert ezekben más felekezetekkel való kapcsolatokat rendszeresen megemlíthetnek.⁴⁸ Nem szabad viszont arról sem elfeledkeznünk, hogy a plébániai iratkezelés során az anyakönyvekben és egyéb igazgatási iratokban szintén előkerülhetnek reformátusokra vonatkozó információk, mert a ve-yesházasságok és a vallási konfliktusok sokszor a legalsóbb szinteken is dokumentálva lettek.⁴⁹ Mind az alsópapság, mind a felsópapság esetében elképzelhető, hogy a katolikus-református konfliktusok iratai kikerültek az egyház-igazgatás iratkezelőszerveinek hatásköréből, mert azokat valamilyen okból magántulajdonnak gondolták. Erdődy Gábor Antal egri püspök közismert volt vallási türelmetlenségéről, levelezése viszont nem a püspöki hivatal kezelésében, hanem az Erdődy-család magánlevéltárában maradt fenn.⁵⁰

A 18. században protestáns táborigazgatás nem szolgálhattak a hadseregben, egyedül a nemesi felkelő seregekben lett volna elviekben erre lehetőség, de a valóságban nem került erre sem. Az állandó hadseregben 1835-ben szervezték meg a protestáns táborigazgatást, de az insurgens csapatoknál már 1797-ben sor került erre. A közös evangélikus-református táborigazgatás feladata volt az evangélikus és református katonák, valamint rabok lelki gondozása, amely magában foglalta a szentségek kiszolgáltatását is. Az állandó hadseregben a protestáns táborigazgatás mellőzése viszont nem jelentette azt, hogy nem szolgáltak protestáns katonák a császári és királyi hadseregben és azt sem, hogy háborúk során nem kerültek ellenséges protestáns katonák hadifogságba. A *Türelmi rendelet* kibocsátásával a protestáns katonákat olyan jogok is megillették, amelyek korábban nem voltak szokásban. Így például úrvacsorát vehettek, és a sebesült katonákat protestáns lelkész látog-

⁴⁶ Nagy Lajos: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 1, *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1983, 39–78.

⁴⁷ Uo., 62.

⁴⁸ Pl. Nagy Géza Balázs (ford.): *Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia historia domusa 1774–1864*, Csongrád, Oppidum, 2018.

⁴⁹ Dóka Klára: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 2, *Plébániai levéltárak*, „A” kötet, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986, 5–12.

⁵⁰ Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013, 13; Benda Borbála–Koltai András: *Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában, Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2008, 438, 440.

gathatta meg. A református katonák és foglyok hitéletével, a protestáns katonák házasságaival, valamint az első protestáns tábori lelkészek működésével kapcsolatban már születtek publikációk, mégis több olyan forráscsoport van, amelyeket érdemes lenne a kálvinista egyháztörténet 18. századi viszonyainak szempontjából is átnézni.⁵¹ A császári és királyi hadseregben az Apostoli Tábori Helynökség irányította a katonai szolgálatot teljesítő papok életét, amely katolikus felügyeleti szerv volt. A helynökségnek a bécsi hadilevéltárban őrzött iratai gazdag forrásai viszont a református katonák és lelkészek életének is, de a budai tábori főlelkészi hivatal aktái közül is felbukkanhatnak érdekes források. További eredmények várhatók a vármegyei nemesi felkelőseregek iratainak átnézése során, illetve az egyházkerületek katonasággal kapcsolatos igazgatási iratai között.⁵²

A református egyház hivatali ügyintézése több ponton is érintkezett világi hatóságokkal, amelyek az egyház hétköznapijaira nagy befolyással bírtak, hiszen a törvényi szabályozás lehetővé tette az állam számára, hogy beavatkozzon az egyház életébe. A közigazgatás legmagasabb szintjén közvetlenül az uralkodó döntött vallási kérdésekben, de a király elé a titkárokon (Kabinettskantzlei) valamint az udvari kancellárián (Österreichische Hofkantzlei/Staatskantzlei) – később az államtanács (Staatsrat) – keresztül jutottak el az egyházi ügyek.⁵³ Az ország kormányzása több intézmény kezében összpontosult. Magyarországon a Magyar Kancellária és a Helytartótanács, Erdélyben az Erdélyi Kancellária és a Gubernium. Ezek hatásköre viszont nem terjedt ki az egész ország területére, mert például a Temesi Bánságot 1779-ig közvetlenül az uralkodó alá rendelték.⁵⁴ Erdély és Magyarország között lényeges különbség viszont a már a bevezetőben is említett helyzet, miszerint Erdélyben nem voltak érvényesek a magyarországi törvények. Sőt! Erdélyben a bevett vallások törvénye miatt egészen eltérően alakult a közigazgatásban a vallásügy kérdése. Míg Magyarországon a közigazgatáson belül a vallásügyet két csoportra osztották: katolikus és nem katolikus felekezetekre, addig Erdélyben vallásügyi és uniós csoportokat hoztak létre. Ebből látszik, hogy Erdélyben a

⁵¹ Csohány János: A magyarországi protestáns tábori lelkészet (1835–1918), *Alföldi társadalom*, 5. évf., 1994, 25–36; Zakar Péter: Az erdélyi tábori főlelkészség története, *Aetas*, 2002/1, 117–118; Uő: *A tábori püspökség története 1773–1868*, Szeged, Gerhardus, 2010, 31–34, 88–91, 301–322.

⁵² Zakar Péter: A tábori lelképásztorkodás forrásai 1773–1868, *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf., 2000/2, 23–29.

⁵³ Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Magyar vonatkozású iratai*, Bp., Osiris, 2015, 112, 377–420.

⁵⁴ Körmendy Lajos: *Levéltári kézikönyv*, Bp., Osiris, 2009, 94–102.

protestánsokkal kapcsolatos ügyek eltörpültek a görögkeleti románok vallási unióba való kényszerítése mellett.⁵⁵

Véleményem szerint a református egyház érintkezése a közigazgatással két csoportra osztható: a református egyház működését felügyelő szervekre, és a református egyház hétköznapijait befolyásoló testületekre. Ez azt jelenti, hogy az állam létrehozott olyan testületeket, amelyek kizárólagos feladata a protestáns egyházak működésének ellenőrzése volt, és ezek mellett léteztek olyan intézmények, amelyek egyéb feladataik során a protestánsokkal is foglalkoztak. Egyedül az országos hatáskörrel rendelkező intézmények esetében létezett olyan önálló szervezet, amelynek feladata a reformátusok felügyelete volt, a közigazgatás alacsonyabb szintjein ilyen jellegű testülettel nem találkozunk.

A Helytartótanácsban belül 1724 és 1783 között állandó szervezetként működött a vallásügyi bizottság, amelynek kizárólagos feladata az akatolikusok ellenőrzése volt. A 18. században ez a reformátusokon kívül az evangélikusokat, az anabaptistákat és a görögkeletieket jelentette, és a bizottság legfontosabb feladata ezeknek a felekezeteknek a korlátozása volt. A *Türelmi rendelet* kihirdetése után sem számolta föl az állam a protestánsok felügyelésével kapcsolatos szervezetét: 1780 és 1783 között Okolicsányi Imre és Mandics Antal előadókhöz tartoztak a református egyház ügyei, majd 1783-tól kezdve önálló ügyosztállyá szervezték az evangélikus és a református egyházakkal foglalkozó testületet.⁵⁶

A Helytartótanács külön figyelmet fordított a protestáns diákok külföldi tanulmányainak az ellenőrzésére is, amelynek segítségével megpróbálta megakadályozni a református értelmiség újratermelődését. A magyar jogrendszerben középkori eredetű a külföldre való utazáshoz szükséges menlevél, az úgynevezett *salvus conductus* használata. A Habsburgok hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan a peregrinusok *salvus conductus*ának újraszabályozása is megtörtént. Ennek értelmében továbbra is az uralkodó adta az útlevelet, és nagy hangsúlyt fektettek a baráti országokba való utazás ellenőrzésére is. Újdonságnak számított viszont, hogy ekkortól kezdve a protestánsok külhonnban való tanulását igyekeztek megnehezíteni. 1725-től kezdve a Magyar Királyság területén élő protestánsok kötelesek voltak a Helytartótanácsban keresztül útlevélkérelmet beadni, máskülönben nem utazhattak ki külföldi egyetemekre.⁵⁷ A 18. században komoly procedúra előzte meg a külföldön tanulni

⁵⁵ Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Bp., METEM, 2018, 26–37, 151–153.

⁵⁶ Felhő Ibolya–Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akad., 1961, 127, 138, 307.

⁵⁷ Balogh Elemér: A *salvus conductus* és a magyar peregrináció, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, L. évf., 1996/2, 3–14.

kívánó fiatalok utazási engedélyének kiadását, ugyanis először a vármegye előljáróitól kellett egy igazolást kérni arról, hogy milyen társadalmi rangú az illető, hol végezte az iskoláit, melyik felekezethez tartozik, és mit szeretne tanulni. Ezután egy beadványt kellett a Helytartótanácsához eljuttatni, amelyre a király rendeletben válaszolt: engedélyezi-e a kiutazást vagy sem.⁵⁸ 1780-tól kezdve az eljárás nem lett egyszerűbb, viszont már nem elkülönítve kezelték a protestánsok útlevélkérelmeit. Így 1780 és 1783 között Szunyogh Ferenc és Mandics Antal előadók, majd 1783-tól kezdve a közoktatási ügyosztály foglalkozott a kálvinisták peregrinációjával.⁵⁹

Amint azt fentebb jeleztük, Erdélyben a kormányhatósági testületek kénytelenek voltak a vallási szabadságjokat tiszteletben tartani, amely az intézményrendszer működésében is tetten érhető. Az erdélyi kormányhatóságok esetében nem hoztak létre olyan szervezeteket, amelyek kizárólagos feladata a protestánsok ellenőrzése lett volna. Helyettük olyan testületek foglalkoztak a kálvinistákkal, amelyek egyéb területért is felelősek voltak. A Guberniumon belül az egyházi bizottság a katolikus és a protestáns egyházak ügyeiért felelt egyszerre. Az Erdélyi Kancellária szintén nem különítette el önálló ügyosztályba a protestánsok iratait, hanem együtt kezelte azokat. Ennek köszönhető, hogy az erdélyi kancellárhoz beadott kérvények között a céhek panaszaitól kezdve, a szászok sérelmein át, egészen a reformátusok vallási gondjaiig találunk instantiákat.⁶⁰

Mivel a 18. században a közigazgatás működésében komoly problémát okozott a hivatalok közötti hatáskörátfedés, ezért a református egyház hétköznapijait befolyásoló testületek sorába az országban működő összes intézményt besorolhatjuk.⁶¹ A protestánsokat érintő kérdések sok esetben az Államtanács jegyzőkönyveiben kumulálódtak, ezért nem véletlen, hogy a református egyház történetének kutatói előszeretettel használták fel ezeket a dokumentumokat annak érdekében, hogy a kálvinizmus helyzetét Mária Terézia uralkodása alatt bemutassák.⁶² Ehhez hasonlóan sok adat kutatható ki a Magyar Kancellária levéltárából, mert ebben összegyűjtötték a különböző szervezetek által az uralkodó elé felterjesztett vallásügyi javaslatokat, így például a

⁵⁸ Trostovszky Gabriella: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója, *Levéltári Szemle*, XXXVIII. évf., 1988, 59–60.

⁵⁹ Felhő-Vörös: *A helytartótanácsi levéltár*, 138, 272.

⁶⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akad., 1973, 85, 219–223.

⁶¹ Kovács Kálmán Árpád: A Temesi Bánság vallási ügyei az osztrák Államtanács 1771–72-es jegyzőkönyveiben, *Délvidéki Szemle*, 1. évf., 2014/1, 16.

⁶² Ravasz Boriska: *A magyar állam és a protestánsizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Bp., Sylvester, 1935.

Helytartótanács, a vármegyék, a káptalanok, az esztergomi és a kalocsai érsek, valamint a protestánsok beadványait is.⁶³ Az egyháztörténet-írás még nem dolgozta föl módszeresen a Kancellária levéltárát, habár Csáji Pálnak sikerült jelentős mennyiségű adatot a református gyülekezetek összeírásával kapcsolatban összegyűjteni.⁶⁴

A Helytartótanács esetében hasonló a helyzet, ugyanis itt is több olyan bizottság működött, amelynek feladatköre nem a protestánsokkal volt kapcsolatos, mégis reformátusokat érintő ügyekben is döntött. Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen királyi parancsok születtek a református egyház szabályozásával kapcsolatban, akkor a *Benigna mandata* elnevezésű állagban az összes 1724 és 1848 között kiadott vallásüggyel kapcsolatos uralkodói rendeletet megtaláljuk. A Helytartótanács a református egyházzal kapcsolatban rendszeresen megfogalmazott utasításokat is, amelyek az összes többi rendelettel (*Fasciculi mensium: Expeditiones*) összekeverve kereshetők vissza. Jelentős forrásértéke van a Helytartótanács tanácsosai által írt jelentéseknek (*Relationes et protocolla consiliariorum*), amelyek ugyan az összes ügymenettel kapcsolatban tartalmaznak iratokat, viszont a vallásügyi bizottság jelentéseinek túlnyomó többsége itt található, mert azokat nem osztották be a bizottság iratai közé. A Helytartótanács levéltárában önálló állagba szervezték a vármegyék, a városok és a magánszemélyek beadványait (*Fasciculi mensium: litterae*), ezért a kálvinisták panaszai, kérelmei sokszor ezt átnézve kerülhetnek elő.⁶⁵ III. Károly 1733-ban hozta létre az általános lelkészpénztárt, amely a katolikus alsópapság jövedelmét volt hivatva biztosítani. A pénztár működését a Helytartótanács lelkészpénztári bizottsága felügyelte.⁶⁶ Először művészettörténészek figyeltek fel ennek a jelentőségére, mert a 18. századi Magyarország művészettörténeti topográfiájához kiválóan használható, ugyanis a *Türelmi rendelet* előtti időszakból ez tekinthető olyan országos összeírásokat tartalmazó forrásnak, amely az összes felekezet vagyonaára kiterjedt. A reformátusokra vonatkozó közléseik viszont nem teljeseek, ezért hasznos lenne a lelkészpénztári iratokat kézbe venni.⁶⁷

⁶³ Bélay Vilmos: *Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium*, Bp., MOL, 1973, 31–39, 45–46.

⁶⁴ Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf., 1958, 34–74.

⁶⁵ Felhő-Vörös: *A helytartótanácsi levéltár*, 63, 72–74.

⁶⁶ Salacz Gábor: A Cassa parochorum története, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. évf., 1933, 121–154.

⁶⁷ Bónisné Wellon Emma (közread.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok*, 1, *Egri egyházmegye*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1969, III–IX.

Magyarországon a Helytartótanács megalakulásával párhuzamosan alakult ki az állami könyvcenzúra, amely a nyomtatásra váró kéziratok engedélyezésével (cenzúra) és a külföldről behozott könyvek ellenőrzésével (revízió) foglalkozott. A revízió II. József trónra lépéséig a Helytartótanácson belül a vallásügyi bizottság hatáskörébe tartozott. Ezt nem véletlenül szervezték így, hiszen a hazai állami cenzúrának sokáig protestantizmus ellenes szemlélete volt, amelyet a 18. század során fokozatosan felváltott a felvilágosodás államellenes és erkölcstelen műveinek a tiltása. II. József reformjainak következtében a könyvvizsgálat is jelentősen átalakult. 1780–1783 között fokozatosan enyhült a cenzúra szigora, ebben az időszakban jelentősen csökkent az ellenőrzések száma. Majd 1784-ben lépett érvénybe az új tiltott könyvek jegyzéke, amely csupán töredékét tartalmazta a korábban veszélyesnek tartottak. A Helytartótanácson kívül az akadémiák és a gimnáziumok oktatói revizori és cenzori jogkört is kaptak, de önállóan nem dönthettek, a Helytartótanács felé kellett az ügyeket továbbítaniuk. 1791-ben átszervezték a cenzúra működését. A protestánsok könyveivel kapcsolatban ez azt jelentette, hogy a Helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy a szimbolikus és a kegyességi könyveket a protestánsok saját cenzorai ellenőrizzék. Ezek a cenzorok a Helytartótanáctól függetlenek voltak. Mindössze arra kellett ügyelniük, hogy a protestáns munkák ne sértsék a római katolikus hitet. Amennyiben a Helytartótanács olyan részt fedezett fel egy könyvben, amelyik a katolikusokat csúfolta, vagy bírálta, akkor a könyveket joguk volt betiltani. A református egyház ennek megfelelően 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát.⁶⁸

Az országos hatáskörű hivatalokon kívül a vármegyék, a szabad királyi városok, a mezővárosok, a falvak, katonai határőrvidékek és a különleges jogállású területek (például Nagykunság) levéltáraiban is értékes forrásokat találhatunk, de még olyan közigazgatási egységekben is, amelyekben tilos volt protestánsoknak letelepedniük. A Temesi Bánság 1718 és 1778 között állt fenn, amelyet közvetlenül Bécsből kormányoztak. A szakirodalom szerint szigorúan tilos volt a Bánságban protestánsoknak szervezeten betelepülni. Új források bevonásával Fata Márta bebizonyította, hogy ott 1723-ban egy evangé-

⁶⁸ Granasztói Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: Szegedy–Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2008, 656–667; Sashegyi Oszkár: A Helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730), *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1974/1–2, 40–54; Schermann Egged: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, *Pannonbalmi Szemle*, 6. évf., 1931, 213–227.

likus falut alapítottak, és lakosai számára engedélyezték templom építését és lelkipásztor tartását.⁶⁹

A református egyház a vármegyékkel rendszeresen kapcsolatba került. A vármegyék legfőbb döntéshozó testülete a nemesi közgyűlés volt, amelynek üléseiről rendszeresen vezettek jegyzőkönyvet. Legtöbb esetben az egyes jegyzőkönyvi pontokhoz ügyiratok is tartoznak, amelyekből megállapítható egy-egy vármegyei döntés háttere. Mivel a nemesi közgyűlések 1781 előtt és után is rendszeresen foglalkoztak egyházi ügyekkel, ezért az egyháztörténet-írás szempontjából ezeknek a jegyzőkönyveknek és iratoknak komoly forrásértéke van. II. József közigazgatási reformjai miatt 1787 és 1790 között a hagyományos vármegyei rendszert felszámolták, és helyettük egyesített vármegyéket hoztak létre. Formai szempontból viszont nincs lényeges különbség az iratkezelésben, mert ezekben az években is jegyzőkönyvek és az ülésekhez tartozó iratok készültek.⁷⁰ Néhány vármegye különválasztotta a közgyűlési iratoktól az egyházi ügyekkel foglalkozó bizottságok iratait, amelyek megkönnyítik a kutató dolgát. Vármegyei iratok esetében viszont az egyháztörténet-írásnak figyelembe kell vennie a vármegye gazdasági iratait is, mert az egyházi birtokokkal kapcsolatos ügyek sok esetben ezek közé keveredtek.⁷¹

Nehéz felkutatni azokat az iratokat, amelyek provenienciája nem az egyházhoz kötődik, pedig a vármegyei iratokban bőven találunk ilyeneket: sokszor világi úton tettek panaszt egy-egy gyülekezet tagjai a lelkészüik ellen. Ezek az instanciák (panaszok), és inquisíciók (vizsgálatok) valamint tanúvallomások (deutrális jegyzőkönyvek) a vármegye közigazgatási vagy bírósági iratai közé keveredtek. Ugyanígy a vármegyei igazgatás különböző szerveinél találhatjuk meg a templomfoglalásokkal kapcsolatos dokumentumokat is. A határjárások (metales) irataiban a határmegjelölésre használt feszületek elterjedéséből következtethetünk a katolicizmus terjedésére, de figyelembe kell vennünk, hogy a vármegyék különböző összeírásaiban is találhatunk egyházakra vonatkozó adatokat, például tizedösszeírásban. Előfordult, hogy a vármegye a parókiákat is összeírta. A papság gazdasági szerepet is vállalt: sokszor kölcsönügyletekbe kezdtek bele, amelyek a vármegyék ki- és betáblázási irataiban követhetők nyomon. Általában a vármegyék ellenőrizték a bábák működését is, ezért ebben az iratanyagban a szükségkeresztység szokásáról értesülhe-

⁶⁹ Márta Fata: Wir richten ein gantz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen, in: Christine Absmeier (hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kohlhammer, 2018, 117–154.

⁷⁰ Körmeny: *Levéltári kézikönyv*, 104, 107, 364.

⁷¹ Gózsy: *Az egyháztörténet...*, 122–125.

tünk. Az úriszéki és vármegyei peres iratok szintén tartalmazhatnak egyházi vonatkozású forrásokat, mert ezekben egyházfegyelmi ügyeket is találhatunk.⁷²

A települések iratai között – függetlenül jogállásuktól – szinte mindenütt léteztek tanácsülési jegyzőkönyvek és igazgatási iratok. Ezekben rendszeresen találunk a református egyházzal kapcsolatos feljegyzéseket.⁷³ Egyháztörténeti szempontból fontosak a települések telekkönyvei is, mert ezekből állapíthatjuk meg, létrejöttek-e az adott községben felekezeti alapon elkülönülő városrészek.⁷⁴ Nagyon sok mezőváros esetében a tanács megegyezett a református gyülekezet világi vezetőségével, amely azt mutatja, hogy az egyház erősen beépült a társadalomba. Tipikus példa erre a Békés megyei Gyoma, ahol 1798-ban arról született határozat, hogy a település jegyzőkönyvében írásban kell rögzíteni a lelkész, a tanító és a harangozó fizetését, mivel azt a falu finanszírozta.⁷⁵ A gyomai önkormányzat és az egyházkormányzat összefonódásával a kortársak is tisztában voltak, mert Földi János 1803-ban *gyomai Nemzetes Bíró Uramnak és a Sz. Ekklesia több érdemes előljáróinak*⁷⁶ címezte levelét. A két intézmény összefonódását jellemzi, hogy iratkezelési gyakorlatuk sem különült el egymástól, mind a mai napig Gyoma 1820 előtti közigazgatási iratai között több egyházkormányzati iratot őriznek.⁷⁷

A 18. század során a földesurak a birtokaikon élő reformátusok felett kegyúri jogokkal rendelkeztek. Erdélyt leszámítva Magyarországon a legtöbb főúri család rekatolizált, így kialakultak olyan helyzetek, amikor katolikus kegyúr döntött a református gyülekezet hétköznapi dolgairól. A 18. században a nagybirtokok igazgatása jól centralizált uradalmi intézményrendszert követelt meg, ezért az uradalmak működését különböző családi intézmények felügyelték. Így például az Alföldön a Károlyi-család hatalmas egybefüggő birtokrendszert igazgatott Nagykarolytól egészen Hódmezővásárhelyig. A család legfőbb igazgatási szerve a Titoknoki Hivatal volt, amelyben a végső döntéseket a földesúr vagy a titoknok hozta meg. A Titoknoki Hivatalnak volt alárendelve a Gazdasági és Jogügyi Főigazgatóság. A főigazgatóság kormányozta a felügyelősegeket, és a felügyelősegek alá tartoztak az egyes uradalmak.⁷⁸

⁷² Uo., 126–133.

⁷³ Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*, Bp., Akad., 1989, 355–357.

⁷⁴ Gózszy: *Az egyháztörténet...*, 133.

⁷⁵ Darvas Tibor: *Az iskolai oktatás története Gyomán*, in: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 267–268.

⁷⁶ Földi János levele, Debrecen, 1803. december 16., ld. MNL Békés Megyei Levéltár, Gyoma mezőváros iratai, Községi bíraskodási iratok 1739–1820, V.317.b.1.

⁷⁷ Hegyi: *Az olvasás és a vallásellenesség...*, 69.

⁷⁸ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása*, Bp., Akad., 1980, 24.

A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a földesúr általában vigyázott arra, hogy vallásán lévő tiszteket nevezzen ki, és a tiszttartótól megkövetelte, hogy az uradalom alkalmazottainak hitéletét is felügyelje, de a birtok-kormányzat nemcsak az uradalom alkalmazottainak esetében, hanem a felügyelete alá tartozó települések esetében is dönthetett egyházi ügyekben. Éppen ezért a családi levéltárak gazdag tárházai a kegyúri iratoknak.⁷⁹ Abban az esetben, amikor egy településnek a birtokosa egyházi méltóság volt, a kegyúri iratok családi levéltárakba és egyházi levéltárakba is kerülhettek. Ismert eset ezzel kapcsolatban Egyek esete. A falu földesura az egri káptalan volt, amely furcsa helyzetet teremtett, hiszen a falu lakossága teljesen református volt. A káptalan jobbágytelekkel biztosította a kálvinista prédikátor jövedelmét. Az egri káptalan az 1767-es urbárium hatására sürgősen rendezni kívánta egyeki jobbágyainak helyzetét, mert attól tartottak, hogy az úrbéri szerződés megkötésével stabilizálják a falu homogén reformátusságát. Első lépésként 1768-ban egy plébánost és néhány katolikus telepest telepítettek be a faluba, amely a református közösség körében nagy felháborodást váltott ki. 1768-ban az egri püspök és a nagyprépost vizitációt tartott a faluban, amelynek során igen feszült helyzet alakult ki, a lakosság nem akarta kinyitni a templomukat a püspök előtt. Végül erőszakkal törték fel a templomot, és a lelkészt elkergették a faluból, ezután elkezdtek a református gazdák módszeres elüldözését is. Ezzel a falu közössége szétesett, 1774-ben az utolsó református is elköltözött Egyekről.⁸⁰

NYOMTATOTT, KÉZIRATOS ÉS TÁRGYI FORRÁSOK

A református egyház múltja szempontjából nem feltétlenül csak levéltári dokumentumokra lehet támaszkodni, mert ugyanolyan jelentőséggel bírnak a nyomtatott és a tárgyi források is, viszont a történettudomány ritkán kombinalja ezeket.

A 18. században egészen 1781-ig az állami cenzúra jelentős mértékben visszaszorította a református könyvkiadást. A református egyház a 17. század gazdag hitvita-irodalmához képest, leginkább csak nyomtatott halotti prédikációkban tudta teológiai álláspontjait kifejezni.⁸¹ Minden kutató hangsúlyozza, hogy a halotti beszédeknek irodalomtörténeti és vallástörténeti jelentőségén

⁷⁹ Uo., 108–109, 226–227.

⁸⁰ Bencsik János: Egyek község az egri káptalan birtoka antifeudális és antiklerikális harca a XVIII. században, in: Bencsik János–Módy György–Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*, Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1981, 39–52.

⁸¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996, 129–133, 191–195; Bucsay: *A protestantizmus története...*, 160–164.

túl komoly történeti forrásértéke is van, hiszen majd mindegyikben részletesen leírják az elhunyt élettörténetét. Így sokszor csak a nyomtatványból és nem levéltári adatokból tudjuk egy-egy személy életútját rekonstruálni.⁸² Látható, hogy a nyomdatermékek is hasznos forrásai az egyháztörténetnek, mert ezek segítségével képet alkothatunk arról, hogyan vélekedett a kálvinista egyház magáról, milyen volt a református szerzők gondolatvilága, és milyen képet alkottak mások a reformátusokról.

Közismert, hogy a 18. század során az egyház által kiadott könyvek nem teljes mértékben tükrözték az egyház valós véleményét, mert a cenzúra azt nem tette lehetővé, mégis jelentős adatokat tudhatunk meg belőlük. Ilyen például a Károlyi-Biblia 1751-es bázeli kiadása, amely három kiadásvariánsban, három különböző előszóval jelent meg. Mindez azért történt, mert a Szentírás kiadásának előkészítése során a szöveg gondozói között nézeteltérés támadt. Két Svájcban tanuló ifjú, Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc olyan filológiai javításokat eszközölt a szövegben, amelyek nem illeszkedtek az itthoni református ortodoxiába. Az ügy elsimításának érdekében Jakob Christoph Beck bázeli professzor közbelépett, de a békéltetés helyett csak azt sikerült elérnie, hogy az ifjak megmakacsolták magukat, ezért a Biblia több előszó- és címlapvariánssal jelent meg.⁸³

Sokrétű volt az a gondolkodás is, amelyet a református szerzők által írt kötetek lapjain találunk. Mogyorósy Sámuel a 18. század közepén Heidelbergben és Hannoverben tanult, mindkét egyetemen nyomtatott tézisei jelentek meg.⁸⁴ Magyarországra visszatérve jelentős egyházi karrier várt rá, de egyre súlyosbodó alkoholizmusa kettétörte életét, és 1764. május 2.-án az egyházkerületi gyűlés megfosztotta lelkészi állásától.⁸⁵ Disszertációi a kortárs teológiai gon-

⁸² Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 227–233; Papp Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében. A kora újkori magyarországi halotti beszéd kutatása, *Történelmi Szemle*, 59. évf., 2017/2, 299–314.

⁸³ Jan–Andrea Bernhard: Die Basler Ausgabe der Károlyi-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch*, 29. Band, 2008, 85–98.

⁸⁴ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Könyvtára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), nr. 1407; Mogyorósy Sámuel: *Dissertationcula theologico-philologica...*, Heidelberg, typis Joannis Ajcobi Haener, 1755 (RMK III/XVIII, 1080); Uő: *Hance suam de praestantia humilitatis et foeditate superbiae in locum I. Petri vers. 5. tractatiunculam. Humilitatis verae totidem speculis ... senatus ... Debretzinensis membris ... gratiam, pacem... esse*, Hanoviae, typis Filippi Casimiri Mülleri, 1755 (RMK III/XVIII, 1081.)

⁸⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinat, 1977,³ 411; Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történeté-*

dolkodást tükrözték, viszont Heidelbergben és Hannoverben egy-egy alkalmi kiadványa is megjelent, amelyeket ugyanazok a nyomdászok készítettek, mint a téziszfüzeteit. A heidelbergi kiadványban latin nyelvű versekkel köszöntötte a Wittelsbach-ház tagját, Karl Theodor bajor herceget, a két hannoveriben a helybeli gimnázium professzorát, Hermann Alphen, valamint Benjamin Schaelt. A kálvinista auctorok szemléletét tükröző nyomdatermékek szempontjából a heidelbergi az érdekes, mert azt mutatja, hogy egy fiatal református diák a hétéves háború előestéjén a Habsburg-ház ellenségének számító Wittelsbachokat üdvözölte.⁸⁶

A felvilágosodás századában Európában rendszeresen jelentek meg olyan nyomdatermékek, amelyek a Magyar Királyságban élő reformátusok helyzetét mutatták be. Mivel ebben az időszakban már a nyomtatott sajtó olyan méreteket öltött, amelyet lehetetlen áttekinteni, rengeteg olyan forrás rejtőzik ezekben, amelyek teljesen ismeretlen szemszögből ábrázolják a kálvinista egyházat. Például az európai protestáns közélet számára érdekes és egyben lényeges kérdés volt az új bibliakiadások sorsa, hiszen ezzel a sola Scriptura elv alkalmazását látták biztosítva. 1752-ben a weimari *Acta historico-ecclesiastica* című folyóiratban a fentebb említett Bázelen megjelent Károlyi-biblia kiadásáról közöltek egy recenziót, amely külön felhívta a figyelmet a Szentírás szöveggondozásában Pap István, Török Ferenc és Jakob Christoph Beck szerepvállalására.⁸⁷

Rengeteg lehetőség rejlik a paratextusok, a margináliák és a possessorok kutatásában is, mert a református egyház történetének szempontjából alapvető jelentőségű a kapcsolati hálózatok rekonstruálása, amelyre ezek az adatok rendkívül jól alkalmazhatók. Az utóbbi évtizedekben ez igen népszerű lett a történészek körében, viszont a nyomdatermékekből kinyert információkat nem mindig kapcsolták össze levéltári forrásokkal. Érdeemes pedig megfontolni, mire következtethetünk például egy könyvben talált ajánlással, ugyanis az még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ajánlásban szereplő anyagilag is támogatta a könyv megjelenését. Néha előfordul a dedikáció szöveggörnyezetéből, hogy egyértelműen anyagi támogatás áll a háttérben, de többnyire

hez, 2, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatolva*, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 89.

⁸⁶ Mogyorósy Sámuel: *Carmen gratulatorium... Domino Carolo Theodoro*, Heidelbergae, typis Joh. Jacobi Haener, [1755?]; Uő: *Elegia gratulatorio salvatoria, qua... Domino Hermanno von Alphen*, Hanoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?]; Uő: *Clara pii cordis desideria... cum diem natalem celebraret quinquagesimum nonum viro celeberrimo, ampl. consistorii euang. Hannoveriensis membro D. S. S. theol. doctori pio, Go. Beniamini Schael... ac optima coningis, D. D. Mariae Susannae natae Ostringeriae*, Hannoveriae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?].

⁸⁷ Neue Ausgabe der ungarischen Bibel, *Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*, 16. Band, 1752/93, 352–354.

nincs ilyen jellegű adat a paratextusokban. A mecénási támogatást valójában levéltári forrásokkal lehet inkább bizonyítani.⁸⁸

A rendszerváltás után a református tárgykultúra felmérése komoly lendületet kapott, amely a *Magyar Református Egyház Javainak Tára* nevű sorozatban lát napvilágot. A textíliák és úrasztali edények, valamint a harangok pontos összeírása történeti következtetések levonására is alkalmas. Ezzel természetesen a szakma is tisztában van, hiszen igen nagy számban jelentek meg művészettörténeti és tárgyi néprajzi elemzések, amelyek erre a gyűjtésre alapozták következtetéseiket.⁸⁹ Régóta ismert az is, hogy a református művészetben a képi ábrázolásnak is sokféle módja létezett. Például a közlények létezésében a kálvinista teológia is hisz, ezért templomokban, textíliákon és anyakönyvekben is találunk ördögábrázolásokat. Ennek köszönhetően 1760-ban a debreceni kollégium matrikulájának címlapjára ráfestették az ördögöt.⁹⁰ Érdekes eszkatológiai kérdéseket vetnek fel az ilyen jellegű ábrázolások, mert népszerűségük arra utal, hogy a gyülekezetek nemcsak az ördögtől tartottak, hanem érdeklődtek a túlvilág iránt is. A református dogmatika szerint a túlvilág az emberek által nem megismerhető, a keresztyének számára legfontosabb eszkatológiai tény a feltámadásra vonatkozó reménység.⁹¹ Mégis érdemes lenne módszeresen megvizsgálni azoknak az egyházközségeknek az iratanyagait, ahol ilyen jellegű ábrázolások vannak, mert elképzelhető, hogy a dokumentumokban kísértethistóriáktól kezdve, túlvilágábrázolásokon át, egészen a boszorkányságig a képi ábrázolásokkal összefüggő adatokat találunk.

JAVASLATOK A FORRÁSELEMZÉSRE

Látható, hogy nagyon sokféle forrástípus áll a rendelkezésünkre, amelyeknek feldolgozása szükséges a hagyományos filológiai eszközökkel. A több évtizedes forrásközlő munkák nagy számának köszönhetően viszont lehetőségünk van más módszerek használatára is. Néhány éve egyre népszerűbb Franco Moretti irodalomtörténész újítása, aki bevezette a távolságtartó (distant reading) és a szoros olvasás (close reading) fogalmakat, amellyel arra utalt, hogy nagy

⁸⁸ Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kosuth–EKF, 2013, 151–156.

⁸⁹ Pl. P. Szalay Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, MRE Gyűjteményi Tanácsa, 2012.

⁹⁰ Szacsavay Éva: Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, in: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág: vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, Bp., Balassi, 2001, 100–110.

⁹¹ Szathmáry Sándor: *Eszkatológia*, Bp., MRE Zsinat, Doktorok Kollégiuma, 2001, 175.

mennyiségű szöveget úgy is lehet elemezni, hogy nem lineárisan (szorosán) olvassuk azt, hanem a bennük található nagy mennyiségű adatot próbáljuk meg kinyerni belőlük, és így új összefüggéseket kaphatunk történelmi események megértéséhez.⁹² Mivel a legtöbb forrásközlés digitálisan is elérhető, érdemes lenne matematikai modelleket is felhasználni a történelmi elemzésekhez. Az erdélyi evangélikus szász családok esetében már elvégeztek egy ilyen jellegű kutatást, habár Nagy Andor munkája nem digitálisan elérhető szövegeken alapult, hanem nagy mennyiségű levéltári forrásból és paratextusokból kigyűjtött adatokat dolgozott fel relációs adatbázisban. Így sikerült a szász vezető elit kapcsolati hálózatát rekonstruálni.⁹³ A református anyag esetében hasonló munkákat lehetne elvégezni, de fontos a kutatás megtervezése során szem előtt tartani azt, hogy a nagy mennyiségű adat elemzésekor is fennáll a tévedés lehetősége. Adatbázis építéssel rekonstruálni lehet egy kapcsolati hálózatot, de ezzel még nem lehet mérni a kapcsolat minőségét. Matematikai alapon kimutatott kapcsolat mögött elképzelhető, hogy zsarolás vagy tekin-télytisztelet rejlik, amelyet igazolni leginkább csak filológiai úton lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Elemér: *A salvus conductus és a magyar peregrináció, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, L. évf., 1996/2, 3–14.
- BARÁTH Béla Levente–OROSZ Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, *Debreceni Szemle*, XVII. évf., 2009/3–4, 363–373.
- BARÁTH Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi rendeletig, in: Gábor-jáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 11–14.
- BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen (...) Könyvnyomda Vállalata, 1908.
- BÁRTH János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Topolya, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017.
- BÁRTH János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*, Bp., MTA–ELTE Lendület Történelmi Folklorisztika Kutatócsoport, 2019.

⁹² Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”, *Aetas*, 30. évf., 2015/1, 6.

⁹³ Nagy Andor: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések: a digitalizáció kínálta lehetőségek a történelmi kutatásokban*, Eger, EKE Líceum, 2019, 69–101.

- BÉLAY Vilmos: *Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium*, Bp., MOL, 1973.
- BENCSIK János: Egyek község az egri káptalan birtoka antifeudális és antiklerikális harca a XVIII. században, in: Bencsik János–Módy György–Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*, Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1981, 39–52.
- BENDA Borbála–KOLTAI András: Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában, *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2008.
- BERNHARD, Jan–Andrea: Die Basler Ausgabe der Károli-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch*, 29. Band, 2008, 85–98.
- BÍRÓ Sándor [et al.]: *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949.
- BÓNISNÉ WELLON Emma (közread.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok*, 1, *Egri egyházmegye*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1969, III–IX.
- BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985.
- CSÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf., 1958, 34–74.
- CSEPREGI, Zoltán (bearb.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2, Handschriften*, Bp., MTA KIK, 2015.
- CSOHÁNY János: A magyarországi protestáns tabor lelkészeti (1835–1918), *Alföldi társadalom*, 5. évf., 1994, 25–36.
- DARVAS Tibor: Az iskolai oktatás története Gyomán, in: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 255–318.
- DEKKER, Rudolf: Jacques Presser's Heritage: Egodocuments, *Study of History Memoria y Civilización*, 5. vol., 2002, 13–37.
- DIENES Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninenni Református Egyházkerületben, in: Uó (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninenni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 1–84.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Tiszáninenni Református Egyházkerület története, 1–2*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- DÓKA Klára: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke, 2, Plébániai levéltárak, „A” kötet*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986.
- FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen, in: Christine Absmeier (hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kohlhammer, 2018, 117–154.
- FAZEKAS István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Magyar vonatkozású iratai*, Bp., Osiris, 2015.

- FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akad., 1961.
- FÜR Lajos: A bécsi ágens, Bessenyei György, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IX. évf., 1999, 69–81.
- GÓZSY Zoltán: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2006, 121–134.
- GRANASZTÓI Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: Szegedy–Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2008, 656–667.
- GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018.
- HEGYI Ádám: „...*Azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...*”. *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2018.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Bp., METEM, 2004.
- KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása*, Bp., Akad., 1980.
- KÁLLAY István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*, Bp., Akad., 1989.
- KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.
- KIS Bálint: A helvéciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírás történeteinek emléke, in: *A Békési–Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 79–81.
- KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*” *Torkos Jakab Egyházlátogatása 1747-ben*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011.
- KÖRMENDY Lajos: *Levéltári kézikönyv*, Bp., Osiris, 2009.
- KÓSA László: A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál, in: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akad., 2011.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: A Temesi Bánság vallási ügyei az osztrák Államtanács 1771–72-es jegyzőkönyveiben, *Délvidéki Szemle*, 1. évf., 2014/1, 15–30.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Bp., METEM, 2018.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházipolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 117–136.
- LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából*, Levéltári Évkönyv, III. évf., 1972, 91–118.

- LADÁNYI Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3, 43–48.
- LADÁNYI Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Intézet, 1997.
- MOGYOROSY Sámuel, *Dissertatiuncula theologico-philologica...*, Heidelberg, typis Joannis Ajcobi Haener, 1755 (RMK III/XVIII, 1080).
- MOGYOROSY Sámuel: *Carmen gratulatorium... Domino Carolo Theodoro*, Heidelbergae, typis Johan. Jacobi Haener, [1755?].
- MOGYOROSY Sámuel: *Clara pii cordis desideria... cum diem natalem celebraret quinquagesimum nonum viro celeberrimo, ampl. consistorii euang. Hannouiensis membro D. S. S. theol. doctori pio, Go. Beniamini Schael... ac optimae coniugis, D. D. Mariae Susannae natae Ostringeriae, Hannoveriae*, typis Philippi Casimiri Mvlleri, [1755?].
- MOGYOROSY Sámuel: *Elegia gratulatorio salvatoria, qua... Domino Hermanno von Alphen*, Hanoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?]
- MOGYOROSY Sámuel: *Hancce suam de praestantia humilitatis et foeditate superbiae in locum I. Petri vers. 5. tractatiunculam. Humilitatis verae totidem speculis ... senatus ... Debretzinensis membrs ... gratiam, pacem... esse*, Hanoviae, typis Filippi Casimiri Mülleri, 1755 (RMK III/XVIII, 1081.)
- MOLNÁR Ambrus: A református egyházszerkezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5, 269–274.
- MOLNÁR Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333.
- NAGY Andor: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések: a digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*, Eger, EKE Líceum, 2019, 69–101.
- NAGY Géza Balázs (ford.): *Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia historia domusa 1774–1864*, Csongrád, Oppidum, 2018.
- NAGY Lajos: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 1, *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1983.
- Neue Ausgabe der ungarischen Bibel, *Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*, 16. Band, 1752/93, 352–354.
- P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, MRE Gyűjteményi Tanácsa, 2012.
- PAPP Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében. A kora újkori magyarországi halotti beszéd kutatása, *Történelmi Szemle*, 59. évf., 2017/2, 299–314.
- PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth–EKF, 2013.

- PÉTER Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”, *Aetas*, 30. évf., 2015/1, 5–30.
- RAVASZ Boriska: *A Magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Bp., Sylvester, 1935.
- RÉVÉSZ Imre, ifj.: *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akad., 1959.
- RÉVÉSZ Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, *Sárospataki Füzetek*, IV. évf., 1860/4, 58–97.
- SALACZ Gábor: A Cassa parochorum története, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. évf., 1933, 121–154.
- SASHEGYI Oszkár: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730), *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1974/1–2, 40–54.
- SCHERMANN Egyed: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, *Pannonhalmi Szemle*, 6. évf., 1931, 213–227.
- SCHULZE, Winfried (hrsg.): *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin, Akademie, 1996.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME–ERE, 2000.
- SZABADI István–BARÁTH Béla Levente: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a koraiújkorban*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009, 9–35.
- SZABADI István: „Keresik sokan régi leveleiket”. A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban, in: Dáné Veronka–Szabadi István (szerk.): *„Ekleziológiának, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája.” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2014, 85–96.
- SZABADI István: *„Mindenek jó renddel és ékeken legyenek Ti Közöttetek...” A Békés–Bánati, Bibari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyéek vagyonszétvárosási jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TTREL, 2016.
- SZABÓ Zoltán József: *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2004.
- SZACSVAY Éva: Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, in: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, balál, túlvilág: vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, Bp., Ballasi, 2001, 100–110.
- SZATHMÁRY Sándor, *Eszkatológia*, Bp., MRE Zsinat, Doktorok Kollégiuma, 2001.
- SZATMÁRI Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VI. évf., 2004/1, 83–98.
- SZENTPÉTERI Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Bp., MRE, 1948.
- SZEREMLEY Sámuel: *A bódmezővásárhelyi református egyház története*, 1–2, Hódmezővásárhely, Roth, 1927–1938.

- TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Könyvtára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).
- TÓTH Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., MRE Zsinat, 1988, 66–142.
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-ből*, Debrecen, DRTA, 1964.
- TÓTH Levente: Egyházi viszonyok a 18. században: a katolikus egyház, a református egyház, az unitárius egyház, görögkeleti és görögkatolikus közösségek, szórványok, in: Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*, II, 1526–1867, Székelyudvarhely–Haáz Rezső Múzeum–EME–MTA BTKI, 2016, 423–442.
- TÓTH Levente: Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2003–2013 között, in: Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2003–2013 között*, 1, Kolozsvár, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2015, 201–221.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 1, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatozva*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akad., 1973, 85.
- TROSTOVSKY Gabriella: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója, *Levéltári Szemle*, XXXVIII. évf., 1988, 59–60.
- V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, Stephaneum, 1941.
- ZAKAR Péter: A tábori lelkipáztorkodás forrásai 1773–1868, *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf., 2000/2, 23–29.
- ZAKAR Péter: *A tábori püspökség története 1773–1868*, Szeged, Gerhardus, 2010.
- ZAKAR Péter: Az erdélyi tábori főlelkészség története, *Aetas*, 2002/1.
- ZOVÁNYI Jenő: Adatok a 18. század első felében tartott református konventek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, III. évf., 1904, 24–39.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinat, 1977.

ABSTRACT

Ádám Alex Hegyi: *Administrative, Manorial, and Church Documents in the Service of the History of the Reformed Church in Hungary in the 18th century*

Most researchers used only the key sources as they explored the history of the Reformed Church, and considered many secondary documents unnecessary. Therefore, this paper describes the types of the 18th century sources in detail. Based on that, documents can be classified into the following groups: documents of the Reformed Church, documents about the members of the Reformed Church compiled by the Catholic Church, administrative documents, and manorial documents. The paper points out the significance of printed books and the historic value of museum objects. Finally, it proposes the development of digital tools and databases that will make the orientation in historical sources simpler.

Keywords: history of administration in Hungary, methodology of church history, Reformed Church in Hungary in the 18th century, documents of the Reformed Church in Hungary